

Пруднікова Т.І.

УДК 81'373.72

КОНЦЕПТ *СЕРЦЕ* В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Прагнення виділити, осмислити й описати основні морально-етичні категорії людського буття, пізнати їхню природу, властиві їм трансформації смислів, той образний світ, що захований у них, зумовлює інтерес до концептів, як «жмуктів», уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань. Незважаючи на кількадесятилітню традицію дослідження концепту, він досі не має чіткої дефініції. Концептуальне осмислення дійсності почалося давно й триває понині. Людська думка спрямована на досягнення основних понять універсуму та буття, а відтак, визначення концепту залишається актуальною проблемою сучасної науки. В україністиці підґрунтям концептуального аналізу стали розробки різних фрагментів мовної картини світу українського народу (С. Єрмоленко, В. Жайворонок, В. Калашник, Ю. Карпенко, Л. Коломієць, Л. Лисиченко, В. Манакін, Н. Слухай, Н. Сукаленко, О. Тищенко, В. Ужченко та ін.). З'явилася низка досліджень, у яких розглядаються теоретичні питання когнітивної лінгвістики (праці М. Кочергана, В. Кононенка, О. Селіванової, Т. Радзівської, Т. Космеди, А. Зеленька, С. Жаботинської, В. Іващенко та ін.).

Становлення сучасної когнітивної лінгвістики пов'язують із працями американських дослідників Джорджа Лакоффа, Рональда Лангакера, Рея Джакендоффа та ін. Активізації дослідницького зацікавлення концептом сприяла поява наприкінці ХХ - початку ХХІ ст. праць Н. Аругюнової, О. Кубрякової, З. Попової, Й. Стерніна, А. Вежбицької, Р. Фрумкіної, В. Телії, Т. Радзівської, О. Селіванової, В. Карасика, С. Воркачова, В. Маслової, В. Манакіна та ін.

Актуальність теми дослідження визначається, по-перше, посиленням в україністиці інтересу до проблеми відображення у мові концептосфери народу та її основних концептів; по-друге, потребою подальшого вивчення особливостей структурування концептів, репрезентованих ФО, встановлення їхньої взаємодії між собою, залучаючи до аналізу деякі дані теорій, висновків інших наук і галузей лінгвістики.

Однак слід сказати й про те, що концепти, репрезентовані фразеологічними одиницями (ФО) в більшості праць авторів вивчалися, як правило, принагідно, у зв'язку з дослідженнями інших аспектів. В українському мовознавстві О. Селіванова розглядає концептуалізацію соматичного коду культури в українських фразеологізмах [7]; Ж. Краснобаєва-Чорна дисертаційне дослідження присвячує проблемам номінації, формування та модифікації обсягу змісту, ідеографічному розгортанню структури та класифікаційним параметрам концепту ЖИТТЯ, репрезентованого фраземами [4]. Отже, перші кроки на шляху розв'язання складної багатопланої проблеми зроблено.

Про концепт сьогодні пишуть дуже багато, але, як і раніше, визначають його по-різному. Частина дослідників розуміє його широко як універсальну сутність, що формується у свідомості на базі безпосереднього чуттєвого досвіду, безпосередніх операцій людини з предметами, а також на основі мовного спілкування та взаємодії з іншими уже сформованими концептами [6, с. 4]. Інші вчені зосереджують увагу на окремих моментах інтерпретації концептів, зокрема, акцентуючи на тому, що останні часто позначені етнокультурною специфікою (С. Воркачов), оточені емоційним, експресивним, оцінним ореолом (В. Колесов), що через них культура входить у ментальний світ людини (Ю. Степанов) тощо. У дослідженні, услід за Й. Стерніним, розглядаємо концепт як дискретне ментальне утворення, яке є базовою одиницею мисленнєвого коду людини, володіє відносно впорядкованою внутрішньою структурою, що є результатом пізнавальної (когнітивної) діяльності особистості й суспільства, і несе комплексну, енциклопедичну інформацію про відображений предмет чи явище, про інтерпретацію даної інформації суспільною свідомістю та відношення суспільної свідомості до даного явища чи предмета [5, с. 34].

Слово своїм значенням завжди репрезентує лише частину концепту, й отримати доступ до концепту можна лише через мовні засоби. Але важко уявити, яка частина концепту набула вербального втілення, а яка залишилася за межами семантичного простору мови [10, с. 69]. Ми обстоюємо польову модель концепту, яка містить ядро та периферію.

Мета статті – вирізнити з фразеологічного складу української мови фразеологізми, які репрезентують базовий шар концепту *СЕРЦЕ*.

Тривале проживання на межі ворожого кочового степу виробило в українців специфічне «екзистенціально-межове» світовідчуття – гостре емоційне переживання сьогоденності життя, життєлюбність, поетичне, лірично-пісенне сприйняття природного та соціального оточення, пріоритет «серця» над «головою». Тим-то світоглядні орієнтації української ментальності є не просто екзистенціальними (укоріненими в людському існуванні – екзистенції), а екзистенціально-кордоцентричними [9, с. 230].

М. Скаб зазначає: «Виходячи з самого терміна «кордоцентричність», саме лексема *серце* є виразником цієї ідеї, бо із почуттями пов'язують серце українці» [8, с. 228]. Етнопсихологи вказують, що кордоцентричність українського народного духу впливає з риси національного характеру - переваги емоцій та почуттів над інтелектом і волею [7, с. 120]. Це знаходить відображення й у жестових стереотипах етносу: щирість, відвертість мовлення передається фразеологічною одиницею: *покласти руку на серце* [12, с. 535].

І. Голубовська досліджувала етнічну зумовленість поняття *особистість* і дійшла висновку, що вона виявляється в різному якісному наповненні понять *розум*, *серце* й у специфіці їхньої взаємної співвіднесеності [2]. Українська й російська моделі особистості ґрунтуються на опозиції тіло / серце як матеріальне морально-емоційному ядру людини, причому «сфера ірраціонального, не контрольованого

розумом, тут виступає головною» [2, с. 41]. Як слушно зауважує О. Селіванова, використання в українській фразеології «соматизму *серце* на позначення людини, яка відчуває істину, зумовлене здатністю української свідомості осягати істину не розумом, а серцем - джерелом почуттів і моральності, витоком духовності» [7, с. 120]. Праслов'янське слово *serdce* належить до загального індоєвропейського пласту: «крім первинного значення «серце як орган людини і тварини» праслов'янське слово мало вторинне значення «гнів» (від нього утворене прасл. *sъrditi, *sъrditi se, укр. сердити, сердитися), також успадковане, бо як видно з даних латиської, хеттської, грецької, латинської та інших мов, індоєвропейська назва для серця означала також «душа, почуття»» [1, с. 507].

Ядром концепту СЕРЦЕ є лексема *серце* (базовий, кодувальний образ) і виявлений когнітивний сектор (ознака): зосередження почуттів. Базовий образ і когнітивний сектор - це **базовий шар концепту СЕРЦЕ**.

У психологічній науці поширеними класифікаціями почуттів є поділ їх за сферами діяльності, в яких вони проявляються, і за ступенем узагальнення предметного змісту (дет. про це див.: 3). Т.С. Кириленко запропонував ще одну класифікацію почуттів – за їхнім **змістом**. Зміст почуттів може бути вельми різноманітний і залежати від чинників, які їх викликали, та від пов'язаних з ними реакцій. Почуття спричинюються природою, моральними нормами, релігією, виявами краси, інтелектуальною працею тощо [3]. Крім названих видів почуттів, учені виділяють ще такі види, як **щастя, любов, пристрасті** [дет. про це див.: 3]. Приклади свідчать, що когнітивний сектор **зосередження почуттів** базового шару концепту РОЗУМ репрезентований широким діапазоном українських фразеологічних одиниць на позначення щастя, любові й пристрасті:

з дна душі моєї (серця мого) – «з найглибших почуттів, що приховані від стороннього ока» [12, с. 208]; **на дні душі (серця)** – «у глибині почуттів» [12, с. 208]; **запалилося серце** – «кого-небудь охопило сильне почуття (кохання, ненависті і т.д.)» [12, с. 640-641]; **гаряче серце** – «хто-небудь сповнений пристрасті, здатний на сильні почуття» [12, с. 639]; **серце б'ється** – «1. Хто-небудь живе заради когось, відданий комусь» [12, с. 640]; **душі [в собі] не чути** – «2. Дуже сильно, самовіддано» [12, с. 772]; **серце в'яне** – «2. Хто-небудь захоплюється кимсь» [12, с. 640-641]; **запеклося (зачерствіло) серце** – «2. Хто-небудь дуже перейнявся якимсь почуттям» [12, с. 640]; **заплутатися в тенета любовні** – «потрапити в повну залежність від яких-небудь почуттів, покохати кого-небудь» [13, с. 463]; **аж жижики трясуться** – «кого-небудь охоплює незвичайна пристрасть» [13, с. 159]; **упасти в тенета ревности** – «стати заручником яких-небудь почуттів, приревнувати кого-небудь» [13, с. 463]; **вхопити за серце (за душу)** – «повністю заволодіти ким-небудь (про почуття)» [12, с. 143]; **упасти в любовні тенета** – «потрапити в повну залежність від чийх-небудь почуттів, покохати кого-небудь» [13, с. 463]; **тьохкає серце** – «хтось сповнений почуттям кохання» [12, с. 642]; **тане серце** – «хто-небудь сповнюється приємними почуттями» [12, с. 642]; **серце стигне (холодне) / прохоллоло (охололо)** – «1. У кого-небудь зменшилася сила вияву якихось почуттів (кохання, ненависті і т. ін.)» [12, с. 642]; **сходить з ума (розуму)** – «виявляти надмірне захоплення, полонившись кимось» [12, с. 703]; **дихати ревностями** – «дуже сильно ревнувати кого-небудь до когось» [13, с. 360]; **палати-клекатати ревностями** – «бути дуже ревним» [13, с. 360]; **зазнавати (зазнати) щастя** – «бути безмежно щасливим» [11, с. 141]; **мати щастя** – «бути безмежно щасливим» [11, с. 141]; **на сьомому небі** – «дуже задоволений, безмежно щасливий» [12, с. 428-429]; **відчувати (почувати і т. ін.) себе на сьомому небі** – «бути безмежно щасливим» [11, с. 141]; **на себе на сьомому небі перебувати (бути і т. ін.)** – «бути безмежно щасливим» [11, с. 141]; **випадає щастя** – «щастить, фортунить у чому-небудь» [12, с. 781]; **щастя твоє (ваше, наше і т. ін.)** – «кому-небудь поталанило, пощастило» [12, с. 781]; **щастя ще десь завалалося** – «кому-небудь непередбачено, несподівано пощастило, поталанило в чомусь» [12, с. 781]; **ідеється в руку** – «кому-небудь щастить, таланить у чомусь» [12, с. 781]; **доля (фортуна) усміхається (посміхається) / усміхнулася (посміхнулася)** – «кому-небудь таланить, щастить в житті» [12, с. 215]; **доля (фортуна) послужила (послужить)** – «пощастило, поталанило в житті кому-небудь» [12, с. 215]; **вродився в сорочці** – «везучий, удачливий, щасливий» [12, с. 425]; **лиха (гірка, шербата і т. ін.) доля** – «хто-небудь нещасливий, безталанний» [12, с. 215]; **народився в сорочці** – «везучий, удачливий, щасливий» [12, с. 425]; **народився без сорочки** – «нещасливий» [12, с. 425]; **народився (родився) під щасливою зіркою (зорю)** – «щасливий, везучий, удачливий і т. ін.» [12, с. 425]; **пестунчик (пестій, діал.) долі, фортуни** – «щасливий» [11, с. 141]; **співати од щастя** – «бути щасливим» [11, с. 109]; **ходить іменинником (як іменинник)** – «бути щасливим» [11, с. 109]; **заворушилося серце** – «у кого-небудь виникло почуття кохання, хто-небудь відчув потяг до когось» [12, с. 639]; **серце б'ється** – «2. Кого-небудь охоплює якесь почуття» [12, с. 640]; **серце привертається (горнеться, пригортається, хилиться, схиляється, прилягає) / привернулося (пригорнулося, схилилося, прилягло)** – «хто-небудь відчуває потяг, симпатію, любов до когось» [12, с. 641]; **запалити в серці жагу** – «збудити в кого-небудь сильні почуття» [13, с. 515-516]; **серце б'ється** – «2. Кого-небудь охоплює якесь почуття» [12, с. 640]; **серце повертається / повернулося** – «1. Хто-небудь починає прихильно ставитися, відчувати симпатію, любов до когось (перев. після якогось непорозуміння, незлагоді, сварки і т. ін.)» [12, с. 641]; **душа (серце) скніє** – «хто-небудь переживає, хвилюється за когось, тяжко страждає, охоплений почуттям жалю, туги і т. ін.» [12, с. 228] та ін.

Отже, базовий шар концепту СЕРЦЕ репрезентований широким діапазоном українських фразеологічних одиниць. Здійснене дослідження постає лише частиною опрацювання концептів почуттєвої сфери у фразеосистемі української мови.

Перелік умовних скорочень:

- СФС – Коломієць М. П. Словник фразеологічних синонімів / М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський. – К. : Радянська школа, 1988. – 200 с.;
- СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.;
- ФПМЛ – Фразеологія перекладів Миколи Лукаша : словник-довідник / уклад.: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2002. – 735 с.;
- ФСУМ – Фразеологічний словник української мови : в 2 кн. – К. : Наукова думка, 1993. – Кн. 1-2.

Джерела та література:

1. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О. С. Мельничука. – К. : Наукова думка, 1966. – 595 с.
2. Голубовська І. О. ДУША і СЕРЦЕ в національно-мовних картинах світу (на матеріалі української, російської, англійської та китайської мов) / І. О. Голубовська // Мовознавство. – 2002. – № 4-5. – С. 40-47.
3. Кириленко Т. С. Психологія: емоційна сфера особистості / Т. С. Кириленко. – К. : Либідь, 2007. – 256 с.
4. Краснобаєва-Чорна Ж. Концепт ЖИТТЯ в українській фраземіці : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Ж. Краснобаєва-Чорна. – Дніпропетровськ, 2008. – 20 с.
5. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. : АСТ; Восток – Запад, 2007. – 314 с.
6. Попова З. Д. Очерки по когнитивной лингвистике / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж : Истоки, 2001. – 190 с.
7. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / О. Селіванова. – К., Черкаси, 2004. – 275 с.
8. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери / М. В. Скаб. – Чернівці : Рута, 2008. – 560 с.
9. Філософія: мислителі, ідеї, концепції : підруч. / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – К. : Книга, 2005. – 528 с.
10. Яремко Я. П. Стратифікація концепту / Я. П. Яремко // Мовознавство. – 2009. – № 1. – С. 60-69.
11. Коломієць М. П. Словник фразеологічних синонімів / М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський. – К. : Радянська школа, 1988. – 200 с.
12. Словник фразеологізмів української мови / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.
13. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша : словник-довідник / уклад.: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2002. – 735 с.

Рустемова Л.А., Рустемов О.Д.**УДК 821.512.145(477.75)****ЗАРЕ НАВСТРЕЧУ. ИДЕИ КУРУЛТАЯ В ТВОРЧЕСТВЕ Б. ЧОБАН-ЗАДЕ**

Постановка проблемы. С конца XIX-го века Крым все более активно включается в общетюркское освободительное движение, основные импульсы которого исходили из утратившей былое могущество Османской Империи. Однако если в Турции это движение носило революционный характер и было продиктовано острой необходимостью смены монархического строя, не способного более противостоять внешнему политическому и вооруженному давлению европейских государств и территориальным притязаниям России, в Крыму происходили изменения исключительно гуманитарного характера. Включенные в состав России, крымские татары вынуждены были искать пути самоидентификации и сохранения этнического своеобразия в области развития образования, печати, книгоиздания, реформирования языка.

Стать культурными и просвещенными, встать в один ряд с европейскими народами и иметь право и возможность пользоваться всеми привилегиями как всякая другая европейская нация – такую цель ставил себе И. Гаспринский, один из вдохновителей крымскотатарского пробуждения. Это движение достигло своего апогея в период созыва 1-го Всекрымского Курултая и избрания национального правительства. Эйфория, ожидание лучших перемен, надежды на возвращение крымских эмигрантов на скорое обретение самоуправления были омрачены последующими событиями гражданской войны. Но настроения, навеянные курултаем, ощущение выхода из оцепенения, застоя надолго оставались в сознании людей ему причастных.

Обзор литературы. Этот короткий, но яркий период в истории Крыма подробно освещался в трудах крымскотатарских, турецких, а также российских исследователей [2, 3, 5, 6, 7, 8]. Нашел он свое отражение и в художественной литературе. Бекир Чобан-заде – один ярких и самобытных поэтов начала 20-века наиболее глубоко и всесторонне воспроизвел эти идеи и устремления в своем творчестве. Проследить их на материале поэзии одаренного, знакового автора, проявить их сублимацию в его художественных приемах и образном строе языка является **целью данного исследования.**

Эпоха "пробуждения" всех тюркских народов Российской империи в Крыму проявилась наиболее рельефно. Можно сказать, что именно Крым явился очагом распространения и вдохновителем этой "пробудительной силы". В самом же Крыму тенденция внутреннего подъема вылилась в противоречивые столкновения между самодержавной властью, бывшей источником угнетения крымскотатарского общества,